

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
И
ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ

ЛУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ

LVI/1–2

Посвећено ПАВЛУ ИВИЋУ

Уређивачки одбор:

*др Даринка Горшан-Премк, др Ирена Грицкаји, др Милка Ивић,
др Александар Лома, др Александар Младеновић, др Мирослав Николић,
др Асим Пецо, др Слободан Реметић, др Живојин Станојчић,
др Светозар Симијовић, др Сретко Танасић, др Зузана Тојолићска,
др Драго Ћутић, др Егон Фекетић*

Ову књигу Филолога уредио
СЛОБОДАН РЕМЕТИЋ

БЕОГРАД
2000

ИРЕНА ГРИЦКАТ
(Београд)

ПОЈАВЕ МЕТАФОРИЧНОСТИ У ПРИЛОЗИМА

У средишту анализе прилази се везама „прилог + глагол“ у српском језику са стилистичког а не са семантичко-синтаксичког аспекта.

I

О метафори, о томе шта је она и на који се начин реализује, постоје тумачења, како у стручним чланцима и студијама, тако и у књижевно-стилистичким разматрањима. Овде се на специјалну литературу о њој нећемо позивати.

Излагање о метафори може бити повезано са различитим лингвистичким областима, са деривационим појавама, синтаксичким, па у историјскојезичким. Нешто од таквих релација биће овде дотакнуто у одговарајућим контекстима.

Задатак је овог чланка да укаже на могућну даљу разраду неких досад већ проучаваних код нас појава. Средиште текста представља егземплификација метафоричних помака у прилозима као детерминаторима глагола. Уз ово излагање природно изазивају додатну пажњу: α) однос између тако саграђених синтагми и придевско-именичких, где је придевски елемент, исте етимологије, такође метафорично употребљен; β) случајеви када прилог стављен уз глагол изазива не чисто детерминативно, него екстравербално семантичко-синтаксичко дејство (тема, иначе, добро обрађена у нашој новијој лингвистичкој литератури), и када, даље, може да се разрешава питање о комбинаторичности метафоре у прилогу и његовог поменутог екстравербалног усмерења. Шира обрада овог проблема остаје за неку другу прилику.¹

¹ У вези с изабраном темом служили смо се на првом месту следећим чланцима: И. Грицкат, *Прилози и њихов однос према придевима и придевским значењима*, Наш језик н. с. XI/3-4, 69-80; И. Г., *Стилске фигуре у светлу језичких анализа*, Наш

II

Прелазимо на разматрање прилошко-глаголских спојева, на детерминацију, а у оквиру тога на фигуративност адвербијалне семантике.

Како је реч само о одговарајућим значењским померањима у српском (одн. српскохрватском) језику, примери су, уз нешто изузетака, ексцерпирани (некад скраћено) из првих петнаест томова *Речника српскохрватског књижевног и народног језика Српске академије наука и уметности*. Аутори коришћених примера не наводе се у свим случајевима (каткад нису ни дати у Речнику, стоје као редакцијски), а то исто вреди и за дефиниције преносних значења које није било потребно преписивати сваки пут. Оне су у Речнику технички различито даване, најчешће прецизно према суштини и степеној метафоризованости, али су некад неподесно уобличене; или нису уопште формулисане.

1. Говоримо о оним адвербима који су етимолошки мотивисани одговарајућим придевима одн. попридевљени облицима глагола (трпним, радним придевима; нпр. „завијено говорити“, „увело животарити“). Разгледа се једино детерминирање глагола, не и придева (као што би, на пример, била упечатљива фигура „непрегледно несрећан“, Кс. Ш. Ђалски); самим тим не дају се ни детерминирани трпни и радни придеви („ваздушасто израђени украси“, „бледо напукли цвет“ и сл.).

Кад је реч о етимолошкој истоветности прилога и придева, за кључак који би се наметнуо међу првима јесте тај да се фигуративност ствара у одговарајућем придеву, па се транспонује (и специфично модификује) у прилог: „звонки смех“ — „звонко се смејати“. Али није искључено ни обратан. Идући од случаја до случаја наилазило би се на дилеме. Помислиће се на примере типа „мрко гледати“ — „мрко гледање“ или „мрки поглед“, у вези с којима ће се евентуално претпоставити да се стилски помак догодио прво уз глагол, тј. у прилогу, па се пренео на придев који је стављен уз респективну де-

језик н. с. XVI/4, 217–235. Међу савременијим радовима треба споменути: И. Г., *О прилозима у српскохрватској лингвистичкој науци*, Јужнословенски филолог XXXIX, 1–41, где посебно скрећемо пажњу на пет цитираних (на стр. 18) и прокоментарисаних чланака М. Ивић; додајемо и касније написан текст исте ауторке: *Jedan prilog problematici metafore*, *Filologija* 14, Zagreb 1986, 123–129; И. Г., *Прилошке речи њосмаиране кроз феномен анџонимије*, Јужнословенски филолог XLV, 1–26. Добрих запажања има у књизи Д. Гортан-Премк, *Полисемија и организација лексичког сисџема у српском језику*, изд. Институт за српски језик САНУ, н. с. књ. 14, 1997, нарочито у поглављима *Меџафора* и *Меџонимија, синегдоха и меџафора у лексичком сисџему и сџилу*, 85–116.

вербативну именицу (*гледање*, или *поглед*, друкчија врста поименичења али у етимолошком смислу исто); следи закључак да је овакав тип настанка фигуративне једнакости између придева и прилога неограничено широк и неизвесног међусобног приоритета, јер се сваки глагол (првенствено имперфективни) може „преобратити“ у именицу са глаголском основом, па је, у ствари, немогуће рећи где је — у говору, у писму — испрва поникла метафора.

Друкчији су случајеви типа „крваво се намучити“ — „крвав труд“ или слично. И уз такве именице и такве глаголе нееквивалентне у етимолошком смислу могу, разумљиво, да стоје придеви и прилози једнаких етимологија. Евентуално би се опет поставило питање о приоритету метафоричности у оваквим конструкцијама, и опет од случаја до случаја, не начелно. Да ли је метафора, доста јасна и устаљена, настала пре у „крвав труд“ или у „крваво се намучити“? Чини се да се, рецимо, у синтагми „затуцани филозоф“ раније појавила доста обична метафора него у „затуцано мудровати“. Наћи ће се и супротни примери.

Тако постављена тематика, наравно, не може да спада ни у кква историјска проучавања, а у суштини ни у дубља теоријска.

2. Већ и обична логика диктира претпоставку да у сфери прилошких одређења уз глаголе изразитије наступа семантика слободнијих и разноврснијих асоцијација него код придевских одређења уз именице.

„Особина“ неког материјалног, па и мисленог али статичког објекта једнослојнија је (макар и у стилској фигури) него „особина“ извесног трајања, временског протока. Узмимо обичне фигуративне примере: „вунаста брада“ и „бела брада која вунасто пада“ (В. Глигорић). У првом случају имамо сликовит опис изгледа браде (за шта природа адјектива даје јасног повода), док је у другом нешто сложенија, артифицијелнија сугестија о издуженој бради која се посматра. Претражујући у Речнику адвербе са пренесеним значењима неупоредиво смо чешће наилазили на везе „адverb + глагол“ него на „адverb + придев“, што такође није без значаја за изнето запажање: прилошка карактеризација глаголске садржине лакше склизне у стилизованост.² — Разумљиво, и то је само сразмера која пада у очи: чвршћа правила у овој области не могу се извући.

² „Из одређених разлога, који су по нашем мишљењу не само језички, већ задиру у дубље когнитивне и имагинативне сфере, стваралаштво у везама „прилог + глагол“ има шире видике него у везама „прилог + придев“, И. Г., *О прилозима у српскохрватској лингвистичкој науци* (в. фусн. 1), стр. 35.

3. Требало је решити питање реда по којем би се скупљени примери наводили.³ Степен метафоризованости од прилога до прилога, у оваквој укупно осмотреној проблематици, представљао би прилично произвољну процену, те се на тај начин не може доћи до неких недубиозних или бар сређених решења. А при томе избор и количина грађе представљају „случајни статистички узорак“, пошто је ова материја неограничена.

Покушавали смо да дођемо до неких претпоставки које би донекле могле да упуте на редослед: према принципу слабије или јаче вероватноће да се у неком типу прилога уопште разграна, обогати фигуративност. Врло мало изгледа има да се метафора изнедри уколико су у питању новије прилошке (разуме се, и придевске!) творевине, као и савремене позајмљенице: *истходобно, недолично, слободоумно; генерално, адекватно, њриоритетно*. У њима је семантика у тој мери једносмерна и непомерљива, да та чињеница не даје могућности за друкчије „погледе на значење“, т. ј. на латентно присуство каквих друкчије уочених квалитета у управној речи. При томе ове новије лексеме и нису кроз трајање нашег језика стигле да се значењски обогате. У начелу, оне су врло ретко биле погодне за ову ексцерпцију. На другој страни, посебну слободу метафоризовања поседују многе етимолошки немотивисане речи: *црно, бело, меко, зелено, бледо, густо*, делом и услед давнашњих, колективних па и општељудских представа које су прирасле за таква означавања.

Улогу може да игра и претходна метафоризованост чак у више морфолошких класа, нпр. придев *звонки* (и сама основа *звон-*) већ има своје стилско померање ван прилошке употребе; трпни придеви стичу фигуративност — уколико је стичу — пре синтагматизовања одговарајућих прилога уз глаголе, а и њихове изворне основе могу садржати раније добивено преносно значење. Изналажење ступња „предодређености“ неких прилошких категорија у аспекту наше теме не може да не подлегне колебању и преиначавању.

Определили смо се за следећу сукцесију у навођењу примера:

- а) прилози од трпних придева (*-ано, -ено*);
- б) прилози од трпних придева (*-шо*);
- в) прилози од попридевљених радних придева (*-ло*);
- г) прилози са суфиксним завршцима *-но, -ано, -ено*;
- д) прилози са суфиксним завршетком *-аво*;
- ђ) прилози са суфиксним завршетком *-ашо*;

³ Сам азбучни ред (адверба), јасно, не би дошао у обзир.

е) прилози са суфиксним завршецима *-аишо*, *-ишо*;

ж) прилози са суфиксним завршетком *-ко*;

з) прилози без деривационих обележја, без видљиве етимолошке мотивације, или са веома удаљеном.

У самим оквирима ових групација примери се ређају по приближној процени ступња који је метафора досегла удаљујући се од основног значења (чему се такође може приписати арбитрарност). Смисаони правци тог удаљавања, „фигуризације“, иначе су некад са линеарним развојем, некад без неког перцептивног система.⁴

Нашим прегледом нису обухваћени сви постојећи типови суфиксних образовања прилошких речи у српском језику.

4. а) изговара [слово *р*] намештено; намрштено је климао главом (мрко, мргодно); песме звуче који пут недоречено, као ребус (Б. Михајловић); зажарено га погледа; Месец мирно, *залеђено* гледа (С. Пандуровић); држи се некако везано; она је то пријатељство знано употребила (зналачки, вешто, Л. Војновић); сукоб попадија [у глуми] дејствовао би комедиографски сажетије и *засољеније* (ефектно, сочно, В. Глигорић); Тартиф је дат необично заобљено (дотерано, целовито, Е. Финци). — Исти прилози могу имати различите значењске резултате метафоризовања. Нпр.: збијено изложити целу концепцију — Доњи Дочани изговарају бесиде ни збијено ни растегнуто (Ф. Иваншевић, из говора Пољица). Или: звук је пијукао високо, изгубљено (ишчезавајући, И. Г. Ковачић) — новинари су се понашали изгубљено (збуњено) — сликар је радио свој посао предано и изгубљено (зането, задубљено, Б. Ћосић). Или: живели глуво и заборављено (повучено, Б. Ћопић) — заборављено глади рецке по ивици софре (расејано, Д. Ћосић). Или: то је Кршић изломљено знао (несистематски, Н. Симић) — Симка изломљено уздахну (скрхано, Д. Ћосић).

б) изврнуто су посматрали ствари (погрешно, Д. Поповић); згуснуто почиње своје казивање (М. Марковић); важно и *надушо* пролазе начелници (охоло, Д. Баранин).

в) напукло се јаве торњи преко жупа (у ниским, нечистим тоновима, Љ. Визнер); са дететом поступа недорасло (без довољно знања, искуства). Постоје прилози од попридевљених радних придева чије се деривационо порекло губи из језичког знања: заузима се врло вре-

⁴ У вези са ступњевитошћу метафоре, њеног потенцијалног разрастања, дајемо овде једну илустрацију. Може се саградити адверб *лейширашо*: ближа појмовна повезаност са семантиком речи *лейшир* осетиће се у „лептирасто игра валцер“, нешто удаљенија у „лептирасто живи свој живот“, стилски исфорсирана мада ниуколико не и неприкладна у „лептирасто чаврља“.

ло за нас (јако, ревносно, Н. Грујић); длето кликће пуније, *зрелије* (без дефиниције у Речнику, Вј. Калев); ако мислиш животарити гњило (без полета, учмало, Ј. Ј. Змај).

г) умеју то знање еластично да примене; погледа га зрчно (изражајно, осећајно, Б. Тосић); још је будно живела успомена (Ф. Шишић); жуде за успехом, страсно, *гладно* (Б. Поповић); клечала је богољубно (К. Доминковић); жедно је слушала очево читање (Д. Мацаревић); цвет ће бурно да процвета (Ч. Миндеровић); лако и *зрчно* су лепршале папирне латице (ваздушасто, лелујаво, Ј. Косор); велики песници требали би звучно пасти [?] као Бајрон и Пушкин (тако да се о томе зна, А. Г. Матош); она је то примила бескрвно (равнодушно, Б. Јевтић); облачина тешка мргодно се свела (Ј. Грчић-Миленко); знао је презриво и „златно“ [sic, у наводицима] ћутати (дефиниција у Речнику: драгоцен, А. Г. Матош); забавно гледа по цвећу (уживајући, В. Илић);⁵

гласови ноћи се звездано врте око језгре књижевног комада (као звезде, укруг, Д. Сувин);

зар да се ватрено не поскочи (Р. Јанковић); медено се смеши (претерано љубазно, Н. Симић); у књизи се водено излажу начела (расплинуто, Ст. Новаковић); речи скакућу, забртвљују попут чавала, иглено боду (Н. Симић).

д) глумци ће се мршава провести; он је говорио блиставо; мода за којом свет безглаво трчи; ступаше гиздаво цестом (поносно, охоло, М. Дончевић); утопљене врбе су се вараво оцртавале (променљиво, нестварно, С. Муслин); страх скаче звераво по очима (унезверено, уплашено, Н. Симић); стојимо грбаво са заоставштином (лоше, без аутора, из часописа); ласкаво се спуштао сутон (дефинисано као фиг. од нежно, мило — у збирци речи из Барање).

ђ) равница заилази језичасто међу висоравни (Ст. Јаковљевић); са точкова лепезасто су се одбијале ситне грудве снега (Ст. Јаковљевић); јутра што су долазила ... дебело и звездасто падају и прекривају заборавом (без одговарајуће дефиниције, Н. Симић); нестала је тако лептирасто да није оставила нити прашка с крила (брзо, Вј. Калев); жена је кокодала оштро, клинасто (без дефиниције, Вј. Калев).

е) одвраћао им је зубато (пркосно, Ж. Бертић); нико тако крилато не може гонити непријатеља (хитро, М. Данојлић);

⁵ Међу доведе наведеним примерима имамо: *знано ујошребити* (зналачки), *заборављено гладити* (расејано), *забавно гледати* (уживајући). То је својеврсна потврда за опаску да прилози уз глаголе теже фигуративном аберирању — чак, као што видимо, и „без остваривања оних примарних значења која би одговарала примарним значењима саодносних придева“ (цит. из: *О прилозима у српскохрватској лингвистичкој науци*, в. фунс. 1., стр. 25).

земља је мирисала лековито (благотворно, И. Г. Ковачић); што је год веровао, веровао је коренито (М. Ђ. Милићевић); из лица је клиновито искочио нос (Сл. Колар); он слушае и каменито мучаше (немо, без аутора, из часописа).

ж) нико није тако бритко певао о Октобру (без аутора, из часописа); хуманизам који топло и *блиско* говори гледаоцу (присно, интимно, без аутора, из часописа); рече крепко (одлучно, оштро, Ј. Томић); душа се повијаше гипко (Ђ. Јакшић); потпорњи су се житко свијали као лукови (еластично, витко, И. Г. Ковачић); кума ме је горко дочекала (из народне песме); калуђеру крхко беседно (Г. Мартић); на грудима му дрско блиста огроман драгуљ (А. Г. Матош); све жарче мотриш (интензивно, Т. Ујевић); да не би Мојсила вређао, ниско рече (дефинисано као тихим гласом, а могло би да буде и спуштеним, дубоким гласом, И. Вукићевић); покоји женски глас виноу би се светлуцаво и *киско* (клизаво, глатко [?], О. Давичо).

з) весело расте зелена питама трава (М. Ђилас); љубила је мужа без стида и несито (незаситљиво, М. Црњански); чека кад ће нејако да закрцају врата (слабо, тихо, Ст. Живадиновић); густо зафијукаше куршуми (убрзано, Д. Ђосић); пође меко по дворишту (нечујно, Стј. Кранчевић); упита одједном круто (строго, љутито, Б. Ђосић); личи врло далеко на Ненада (у малој мери, незнатио, Н. Симић); лепо говори! *високо* говори! (мудро, дубокомислено, М. Кујунџић); смејуљно се све блеђе (безизразно, Ј. Косор); кисело одговори (безвољно, С. М. Сарајлија); по свему томе бистро се види да ... (јасно, несумњиво, Л. Зоре); нисмо ради да је [унуку] глухо испратимо (без весеља, тихо, С. Матавуљ); не гледај ме тако дебело (тупо, укочено, Е. Цар); љуто се ужелела (у великој мери, силно, Д. Ђосић); крто се засмеја (пригушено, храпаво, В. Живојиновић Масука); никад се није могло тачно и *голо* одредити (непосредно, без аутора, из часописа); бело гледају (зачуђено); узе он бледо, жуто и зелено бенетати (под „жуто“, без дефиниције, А. Г. Матош; овог примера нема у Речнику ни под „бледо“ ни под „зелено“).

5. Семантичка веза између било која два језичка елемента може бити сасвим недвосмислено информативна ако постоји чиста узајамна оријентација између њихових значења. Али у проблематици многих синтагми, посебно таквих какве су овде разгледане, испољава се мања или већа слобода активирајућег значењског деловања; неадекватне везе махом се превазилазе у стилском квалитету. Посебна креативност говорника или писца води до таквих синтагми као што су, рецимо, „звучати црвено“, „звучати рогљасто“ — те од примаоца зависи да ли је способан да прихвати алузивну или неку друкчију оправданост оваквих спојева.

Међутим, и такве могућности опадају ступњевито, и воде некад до потпуног апсурда. Нађени или специјално смишљени примери могли би, у резултату нарочито одабраних семантичких анализа, да укажу на разлоге потенцијалне спојивости или апсолутне неспојивости датих лексема. Ако се просторна ознака употреби као временска, то је у језику већ сасвим прихваћено и не делује несагласно: „кратко одговорити“, „гледати далеко у будућност“. Иде се, затим, до све мање компатибилних припајања, до стилистичких егзибиција и парадокса — када се никако не да замислити да је из управне речи екстрахирана особина какве нема и не може бити у њеној семантичкој или полисемантичкој садржини, па ма каква фигуративност играла своју улогу; „необлачено утерати клин“, „пепељасто возити локомотиву“ и др.⁶

Сигурно је да гранање човекових асоцијација није исто ни код свих народа ни у свим епохама. Наше претраге по Речнику у вези са фигуративно употребљеним прилозима уз глаголе указале су да се такви примери нешто чешће налазе у савременој лепој књижевности и публицистици него у старијим изворима.

III

У новим проучавањима истиче се како употреба прилога уз глаголе изазива реперкусије и на ширем синтаксичком плану, да такви спојеви доприносе увиду у неке реченичне импликације. У модерно конципованим радовима М. Ивић (детаљно наведеним у чланку И. Г., *О прилозима у српскохрватској лингвистичкој науци*, в. фусн. 1), као и у неким нашим претходним и каснијим текстовима, има доста говора о томе да прилози некад детерминирају унутрашњи садржај глагола, али често пружају не инхерентну него адхерентну или окурентну карактеристику, ширу процену неког чина, коментар збивања изреченог прилошко-глаголском везом или реферишу о утиску који се ствара прихватањем такве синтагме.⁷ Интересује нас, на крају, да ли и

⁶ Поред „он се топло обукао“ не би се рекло „он се хладно обукао“, управо због потпуне значењске некохеренције. Каткада учествују парадигматски разлози: поред „добро слушати“ / „слабо слушати“, постоји „добро слушај“ али не и „слабо слушај“. В. објашњење у раду: И. Г., *Прилошке речи йосмайране кроз феномен антионимије* (фусн. 1), стр. 8, где има позивања и на претходна одговарајућа излагања М. Ивић.

⁷ На пример, „дигла се уморно са столице“ значи „дигла се на такав начин да се разабрало да је уморна“ (М. Ивић, *О српскохрватским прилозима за начин*, Јужнословенски филолог XXXV, стр. 9) и много сличних и на различите начине аналогних примера.

О овом виду прилошке проблематике говори се и у једном делу књиге Ст. Ристић, *Начински прилози у савременом српскохрватском књижевном језику*, изд. Ин-

овакви значењски исходни могу да се покажу као метафорични, тј. да ли адверб стављен у улогу која је друкчија од непосредне детерминације управног глагола може уопште да исказује фигуративност, односно, ако је то могућно, каква би она била? Да ли се онда појављују подобне за анализу сагласности између показаних типова адвербијалних служби, који аспекти фигуративности (вероватно устаљеније, познатије метафоре) могу да се јављају у наведеним екстравербалним ситуацијама?

Могућности свакако постоје. Најпре, поред „он тужно пева“ (обично одн. делимично фигуративна детерминација начина извођења песме), има и „врба стоји тужно над рибњаком“,⁸ што представља не опис стајања него утисак о томе како изгледа врба која стоји (јер сâмо стајање не може бити ни тужно ни весело). А даље: „он говори зрело“ = „зрело је то како он говори“, „он је зрео говорник“ — међутим, „он слуша жедно“, није „жедно је то како он слуша“.

Овако конциповано, могла би бити проанализирана и цела грађа у вези са метафорично употребљеним прилозима, скупљена у одељку II: да ли су неки, или многи, случајеви уопштено сагледани као детерминирајућн, на дубљем нивоу и екстравербални у смислу онога што је сажето наведено у овом последњем одељку? Као што је речено на почетку излагања, то би представљало засебну тему, за коју би овде сакупљени материјал могао да послужи као полазни.

*

У раду *О адвербима у Похвали кнезу Лазару Антонија Рафаила Ђакошића*, Pontes slavici, Грац 1986, 123–130, навела сам у уводним напоменама како је и у старијој књижевности било веће слободе у повезивању прилога са глаголима него придева са именицама. Што се тиче епохе „плетенија словес“ која је ту била у средишту разматрања, адверби уз глаголе могли су да стоје — најкраће речено — као информативни, дескрипциони, или као „декоративни“. Ово последње, у суштини, управо и одговара или бар наликује метафоризацији, али је у „плетенију“ то било друкчије осмишљено и друкчије семантизовано, што представља доказ више за споменуто померање разгледане стилске појаве кроз језичку историју.

ститут за српскохрватски језик, Библиотека Јужнословенског филолога н. с. 9, 1990, у оквиру поглавља *Грамајички сџајус*, стр. 14–49.

⁸ В.: И. Г., *Прилози и њихов однос према придевима...* (фусн. 1), стр. 73, са неким спецификованим опаскама.